

A LENGYEL HATÁS A DEMOKRATIKUS ELLENZÉK TEVÉKENYSÉGÉRE, 1980–1981*

A magyar demokratikus ellenzék mint szellemi-politikai mozgalom története 1968-ig nyúlik vissza. A prágai tavasz leverése utáni sokkhatás, csalódottság és kiábrándultság, valamint az a felismerés, hogy a kommunista rendszer nem reformálható meg, sem az ideológia, sem a gyakorlat nem vezet el egy egyenlőségen és szabadságon alapuló társadalomhoz, együttesen hatott a magyar értelmiség egy jelentős részére. A mozgalommá szerveződésig azonban még sok idő telt el. Magyarországon ugyanis az 1960-as évek elejétől működött az úgynevezett hármas kompromisszum, miszerint az 1956-os forradalmat leverő Kádár János kompromisszumot kötött a szovjet vezetéssel, a pártapparátussal és a magyar társadalommal.¹ Mindez adott bizonyos autonómiát a magyar pártvezetés számára, ami elég volt ahhoz, hogy kellőképpen jól lavírozzon ebben a mátrixban, minden fél érdekeit a lehető legjobban kiszolgálva. Ez a konstrukció a hetvenes évek közepéig viszonylag jól működött, mivel a kormányzat a lakosság fogyasztási igényeit figyelembe véve valódi életszínvonal-növelő politikát tudott folytatni. A hetvenes évek közepén azonban megjelent két új tényező, ami megváltoztatta az addigi helyzetet. Egyfelől a prágai tavasz leverése után hamarosan visszafogták a gazdasági reformokat, majd a hetvenes évek elején kialakult világgazdasági válság is fokozatosan éreztette hatását. Másfelől 1975-ben a szovjet blokk országai is aláírták a Helsinkii Záróokmányt, amely tartalmazta az emberi és polgári jogok tiszteletben tartásának kötelezettségeit.² Mindezek a tényezők az ellenzék előtt is jobb perspektívákat nyitottak.

1977 elején a csehszlovák ellenzékiek közzétették a Charta 77. nyilatkozatot, amelyhez pár nappal később 34 magyar értelmiségi is csatlakozott, majd 1977. október 25-én 254-en levélben fordultak Kádár Jánoshoz, hogy járjon közbe a bebörtönzött csehszlovák ellenzékiek szabadon bocsátása érdekében.³ E szolidaritási akciók voltak az első nagyobb létszámú ellenzéki „megmozdulások” Magyarországon. Ekkor még az ellenállás elméleti hátterét nem dolgozták ki, s cselekvési terv sem létezett. Az „emberi jogok doktrínája” volt az egyetlen olyan „ideológia”, amely összekötötte az éppen alakuló mozgalom tagjait.

* A tanulmány a Magyar Tudományos Akadémia Bolyai János Kutatói Ösztöndíj támogatásával készült.

¹ *Kemény István*: Hol tart a társadalmi kompromisszum Magyarországon? *Magyar Füzetek* (Párizs) 1978. 1. sz. 21–46.

² *Rendszerváltás*. Szerk. Mink András. Bp. 2018. 17–21.

³ Mindkét dokumentumot lásd *uo.* 29–30.

Az alkalmazott taktika szerint úgy kellett tenniük, mintha nem a büntető törvények és az adminisztratív rendszabályok volnának a mérvadók, hanem a magasabb szintű jogi elvek (például az Alkotmány és a Helsinkii Záróokmány).

Ebben az időszakban a magyar ellenzéki értelmiség már olvasta és fordította Jacek Kuroń, Adam Michnik vagy Václav Havel írásait. A gyakorlati munka azonban sokkal nehezebb volt. „Bármennyi ihletet és reményt merítettünk a lengyelektől, a belátható jövőben nemigen számíhattunk többre, mint hogy kis csoportoknak sikerül megvetniük a lábukat a hivatalos intézményrendszer roppant hálózatán kívül” – írta Kis János később az 1981 előtti ellenzégről.⁴ Magyarországon nem volt a lengyelekéhez hasonló társadalmi elégedetlenség és forradalmi hangulat. Ebben inkább a csehszlovákokéhoz hasonlított a helyzet, de csak ebben. A chartások többsége ugyanis az 1969–1971 közötti politikai tisztogatások áldozata volt, s ilyen politikai tapasztalattal nem rendelkeztek a magyar ellenzékiek. A magyar ellenzék 1977 és 1981 között nem jutott el a cselekvésig, megteremtette viszont annak alapjait. A lengyel „repülő egyetemek” mintájára megalapították az úgynevezett szabadegyetemeket, létrehozták a szamizdatot, független kiadókat alapítottak, és megkezdte működését a Szegényeket Támogató Alap is (a továbbiakban: SZETA).⁵

A magyarországi ellenzéki számára az emberi és polgári jogok következetes képviselete mellett rendkívül fontos volt Közép-Európa helyzete is. Nemcsak a sorsközösség érzete, és nem is csak a csehszlovák vagy a lengyel példák miatt, hanem az identitásképzés szempontjából is. „Nekünk jobban imponál az a mód, ahogyan a lengyelek milliói kitaranak a föld alá szorított, megtiport és megrágalmazott, mégis szabad szakszervezetük mellett, ahogy rejtik és védelmezik az illegalitásban tevékenykedő Szolidaritás-vezetőket. Bennünket nem a Jaruzelski-rezsim állítólagos nagylelkűsége ejt ámulatba, hanem eddigi foglyainak állhatatossága, amellyel minden reálpolitikai érvelés, a kormány minden sanda, korrumpáló célzatú ajánlata ellenére kitartottak a börtönben [...]. Nekik erőt és sikert kívánunk további küzdelmükhöz, magunknak pedig azt, hogy Magyarországon is százával támadjanak olyan értelmiségiek, mint Kuroń, Michnik, Lipski és a többiek, olyan munkások, mint Wałęsa, Bujak és társaik.”⁶ Valamint: „Nekünk,

⁴ *Kis János*: Gondolatok a közeljövőről. Beszélő 1982. 3. sz. 7–25.

⁵ A SZETA 1980-ban alakult, elsősorban szegénység- és cigánykutatókban részt vevő szociológusokból. Nem volt direkt politikai szerveződés, de mivel a szocialista rendszerben hivatalosan nem létező szegénység és nem létező cigányprobléma, tevékenységük politikai tabut sértett. A hatalom a kezdettől fogva ellenzéki szervezetként tartotta nyilván.

⁶ *Szabó Zoltán*: „...és a szembe fordulás aktusából kiderül, hogy egyet akarnak...”. Hírmondó, 1986. augusztus–szeptember 54. Az ellenzék politikai identitásáról lásd *Bozóki András*: A magyar demokratikus ellenzék: önreflexió, identitás és politikai diskurzus. Politikatudományi Szemle 19. (2010) 2. sz. 7–45.

magyar ellenzékieknek Kelet-Európa demokratikus tradícióihoz kell fordulnunk, mint ahogy ehhez kell fordulniuk a többi kelet-európai országok demokratáinak is [...] minden szétválasztó tendencia csak még reménytelenebbé teszi a kelet-európai demokrácia amúgyse rózsás helyzetét.”⁷

A hétfői szabadegyetemek

A magyar „repülő egyetem” megszervezésére 1978 augusztusában „lengyel mintára” került sor: rendszeresen (hétfői napokon) különböző társadalomtudományi témákban előadásokat tartottak magánlakásokon. A résztvevők száma átlagosan 100–120 fő volt, elsősorban fiatal értelmiségiek, egyetemisták. A magyar állambiztonság természetesen élénk figyelemmel kísérte ezeket az összejöveteleket, amelyekben egyértelműen lengyel ellenzéki hatást láttak. Egy 1981. november 18-án keletkezett állambiztonsági dokumentum szerint Bence György, Kis János, Kenedi János és Hamburger Mihály 1978-ban a lengyel ellenzék akkori irányítóival (Munkásvédelmi Bizottság/KOR) történt konzultációjuk után meghirdették az úgynevezett „felkészülési taktikát”, aminek célja a fiatalabb nemzedék ellenzékivé formálása volt.⁸ Szamizdat irodalom készítése és terjesztése mellett megteremtették ellenzéki tevékenységük új megjelenési formáját is, a „szabadegyetemet”. Az összefoglaló szerint a fő szervezők Kovács Mária (az Akadémiai Kiadó szerkesztője, Bence György felesége – ő a fő mozgósító, ő szerzi a lakásokat), Szilágyi Sándor (pártonkívüli bölcész) és Örkény Antal, az ELTE BTK (szociológiai tanszék) tanársegéde voltak. Az állambiztonsági dokumentumban rendszeresen visszatérő szókapcsolat a „lengyel mintára szervezett repülő egyetemek”.⁹

A céljuk pedig az volt, hogy a már korábban is létező illegális, titkos, zártkörű előadásokat nyílttá és mindenki számára látogathatóvá tegyék.¹⁰ Ebben a lengyel mintát követték, hiszen a KOR egyik legfontosabb „fegyvere” is a nyilvánosság volt. E logika szerint a nyilvánosság védi az ellenzéki aktivistákat, mivel a hatalom nem tud titokban leszámolni velük.

Az állambiztonság szinte minden egyes előadásra küldött egy-egy ügynököt, akik részletesen beszámoltak az ott elhangzottakról és a jelenlévőkről. Ezek alapján a szolgálatok nyomást gyakoroltak egyes előadókra, hogy hagyjanak fel

⁷ *Bozóki A.*: A magyar demokratikus ellenzék i. m. 20.

⁸ Bence, Kovács és Kis következő lengyelországi útjáról (1979. március 31.–április 10.) már részletes megfigyelési dossziét készített a lengyel Állambiztonsági Hivatal. Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej (a továbbiakban: AIPN) BU 01220/10. t. 354.

⁹ Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (a továbbiakban: ÁBTL) 3.1.5. O-19764/3.

¹⁰ Lásd *Szilágyi Sándor*: A Hétfői Szabadegyetem és a III/III. Interjúk, dokumentumok. Bp. 1999.

„ellenséges tevékenységükkel”. Az 1978 és 1981 között megtartott előadások hallgatóságát osztályozták is. Nagyjából 130 főt azonosítottak, akik közül 32 a „tudatos ellenzék”, 70 az „ellenzéki beállítottságú”, 28 pedig a „más ellenzéki tevékenységben nem vett részt” kategóriába került. Kb. 25–30 fő kilétét nem tudták megállapítani. Összességében ez a létszám nem volt túl nagy, de a magyar demokratikus ellenzék magját ez a csoport képezte.¹¹

A „repülő egyetemek” előadásai éppen 1980–1981-ben váltak rendszeressé, s ebben óriási szerepük volt a lengyel eseményeknek. 1980. szeptember 11-én a rendezvény fő szervezője, Szilágyi Sándor tartott beszámolót lengyelországi útjukról. Szilágyi Kovács Mária és Bence György társaságában járt Varsóban, ahol a KOR egyik vezetője fogadta őket. Több megbeszélést tartottak, majd Bence és Kovács visszatértek Magyarországra. Szilágyi repülővel Gdańskba utazott, ahol igyekezett új információkat szerezni. Meglátogatott egy sztrájkoló gyárat, ahonnan azonban a rendfenntartók kidobták. Ezután bejutott abba az épületbe, ahol „az állami megbízottak és a sztrájkbizottságok tárgyalásai folytak”. Szilágyi tehát jelen volt az augusztus végi gdański tárgyalásokon. Nyelvismeret hiányában azonban nem tudott kapcsolatokat építeni. Elmondta, hogy várt még egy magyar küldöttséget, de annak kiutazását Ferihegyen megakadályozták,¹² ezért „a magyar munkások nevében” ő vállalkozott arra, hogy koszorút helyezzen el a Lenin Művek falára, valamint az 1970-ben lezajlott tüntetés „emlékművére”. (Ekkor még nem állt a Hármaskereszt a hajógyár bejárata előtt.) Szilágyi nagy mennyiségben hozott haza lengyel ellenzéki röplapokat és egyéb dokumentumokat. Azt is elmondta a hallgatóságnak, hogy előkészítik egy lengyel vendégelőadó szereplését is. Ezt követően a lengyel téma folyamatosan napirenden volt a szabadegyetem előadásain.¹³

1980. november 24-én Krassó György számolt be spontán lengyelországi útjáról. Vonattal ment, lengyelül nem beszélt. Megállapította, hogy „a Szolidaritás nevű szervezet a lengyel nép minden rétegébe eljutott és nagy hatást gyakorol az állam egészére”. Krassót a lengyel események elsősorban 1945-re és 1956-ra emlékeztették, mert mint mondta, „mindenki politizál”. Elmesélte, hogy Krakóból Varsóba menet a vonaton egy pártfunkcionáriussal beszélgetett a magyar–lengyel barátságról, majd amikor Nagy Imrét említette, akkor az megszorította a kezét, elment és hozott neki egy sört. Krassó meglátása szerint a párt már nem volt ura a helyzetnek: „A Szolidaritásé minden hatalom, és a lengyel párton belül is sokan tartoznak a szervezethez.” Elmondta azt is, hogy a lengyelek keveset beszélnek a szovjet beavatkozás veszélyéről, de akiket erről kérdezett Lengyelországban,

¹¹ ÁBTL 3.1.5. O-19764/3.

¹² Erről beszámolt a Beszélő is. Hét fő utazott volna Lengyelországba, de a repülőtéren elvették útleveleiket. A későbbiekben egyébként Bence, Kovács és Szilágyi sem kapott többé útlevelet. Lásd Beszélő 1981. 1. sz. 113.

¹³ ÁBTL 3.1.5. O-19764/1.

azok többsége erre az esetre a harc szükségessége mellett foglalt állást. Ismertette egy francia közvélemény-kutató intézet lengyelországi adatait is, amelyekből egyértelműen kiderül, hogy a lengyelek 65%-a a fegyveres harcot választaná, ha a szovjet beavatkozás megtörténne.¹⁴

Hegedüs András¹⁵ 1981. február 9. és május 11. között nyolc előadást tartott, köztük lengyel témában is. Az első előadás napján váltották le József Pińkowski miniszterelnököt és zárták ki a pártból. Erről a magyar sajtó is tudósított. Wojciech Jaruzelski tábornokot, nemzetvédelmi minisztert ugyan csak két nap múlva választották meg utódjául, de a magyar ellenzéki körökben már aznap rosszat sejtettek. Halda Aliz – a Nagy Imre-perben kivégzett Gimes Miklós élettársa – félelmeiről írt azon a napon *A Napló*-ba, a demokratikus ellenzék géppel írt kiadványába: „Ma délután a LEMP KB plenáris ülésének közleményét hallgattam végig: úgy látszik, kezd igazán komolyra fordulni a dolog. Lehet, hogy füstbe mennek a reménykedések, és megérjük, hogy a magyar katonák fognak lövöldözni a lengyel munkásokra [...]. Olyan ez, mint egy lidércnyomás. Mostanáig ugyanaz a vakremény éltetett, ami 56-ban: a 20. század kellős közepén, Európa kellős közepén ez nem történhet meg – mondogattam akkor. Aztán kiderült, hogy minden megtörténhet. S most megint? No de ne fessük az ördögöt a falra. Még nem indultak meg a csapatok.”¹⁶

Hegedüs András azonban még nem a várható végkimenetelről beszélt február 9-ei előadásán, hanem arról, hogy Lengyelországban „pluralisztikus szocializmus” alakult ki, és van egy „partnerségi viszony”, ami lehetőséget ad az öngazgatási rendszer kialakítására. Ezt ő egy új „történelmi blokknak” nevezte. Úgy látta azonban, hogy a Szolidaritás csupán a kommunista párt partnere kívánna lenni, semmi több, s úgy gondolta, hogy a Szolidaritás nem akarja megdönteni a fennálló társadalmi rendet. Május 4-én egy egész előadást szentelt a lengyel helyzet értékelésének, amit május 11-én folytattak vitával. Hegedüs ekkor már óvatosabb volt. Megállapította, hogy a társadalom képes arra, „hogy a belső helyzetet megszilárdítsa és »taktikus« úton jusson el a reformok teljes megvalósításáig”. Érvelt a kompromisszum fenntartásának fontossága mellett, s óvott a Varsói Szerződés beavatkozásától. Végül megállapította, hogy Magyarországon is időszerű lenne a lengyelországihoz hasonló reform.¹⁷

A vitához hozzászólt Szász István is, a Magyar Nemzet munkatársa, aki lengyel felesége révén jól ismerte a lengyelországi helyzetet. Ő radikálisabb hangnemet

¹⁴ ÁBTL 3.1.5. O-19764/1.

¹⁵ Hegedüs András miniszterelnök 1955. április 18. és 1956. október 24. között. A forradalom kirobanása után kénytelen volt lemondani és átadni helyét Nagy Imrének. Pár nappal később a Szovjetunióba menekítették, 1958 szeptemberében tért haza. Tudományos munkakörökben helyezkedett el. 1968-ban tiltakozott Csehszlovákia megszállása ellen, 1973-ban kizárták a pártból, ezt követően pedig egyre inkább az ellenzékhez közeledett. Rendszeresen részt vett a „repülő egyetemek” előadásain.

¹⁶ *A Napló 1977–1982 (Válogatás)*. Vál., szerk. Barna Imre et al. Bp. 1990. 329.

¹⁷ ÁBTL 3.1.5. O-19764/2.

ütött meg, és bírálta Hegedüst. (A felszólalásai miatt később rendőri eljárás alá is vonták.) Hegedüs ugyanis bírálta a Szolidaritás radikális irányzatait, mivel úgy vélte, hogy a KGST-ből és a Varsói Szerződésből való kilépés nem vezet sehova. Más kérdés, hogy a Szolidaritás nem is követelte azt. Hegedüs szerint szükség van a gazdaság népi ellenőrzésének megteremtésére, a szabad választások megtartására, az államhatalomba való szabad beleszólásra, a demokrácia kiszélesítésére, a valódi többpártrendszer követelését azonban kalandorságnak tartotta.¹⁸

Arról külön vita alakult ki, hogy miért kellene félni a többpártrendszerrel, amikor Lengyelországban gyakorlatilag már akkor is az volt. Szilágyi Sándor amellett érvelt, hogy a demokrácia nem osztható fogalom, vagy van, vagy nincs. Szász igazat adott Hegedüsnek abban, hogy nem feltétlenül kell pártot alapítani. Hegedüs végső soron azzal érvelt, hogy „a lengyelek politikusan tudják létrehozni a demokratikus önellenőrzést és a belenövést a hatalomba, anélkül, hogy a párt vezető szerepét kétségbe vonnák”. Egy lengyel hozzászóló is volt a rendezvényen, aki azzal zárta felszólalását, hogy „mi itt Magyarországon túl sokat spekulálunk és ez nem jó”. A vitáról készült állambiztonsági jelentés szerint volt még egy másik lengyel vendég is, aki a varsói *Kultura* újságírója és a KOR embere (feltehetően Jacek Maziariski) volt.

Nagyon érdekesnek tarthatjuk a következő lengyel témájú előadást is. Előadója Lányi András filmrendező volt,¹⁹ aki 1981. szeptember 7–14. között Gdańskban járt a Lengyel Filmfesztiválon. Hazaérkezése után a Belügyminisztérium felkereste Föld Ottó MAFILM igazgatót, hogy beszélgesse el Lányival, és beszélje le arról, hogy előadást tartson a szabadegyetemen. Lányi azt válaszolta, hogy megtartja az előadást, de „semmiféle politikailag kifogásolható dolgot nem fog mondani”. Ígérete ellenére egy kétórás beszámolót tartott a gdański Szolidaritás kongresszusról, amelyen részt vett. Erről több jelentés is született.

Az egyik jelentés szerint az előadó – mármint Lányi – az 1970-től 1981-ig terjedő időszak kiváló ismerője: „Csak egy optikai hibája van az előadónak, az, hogy elejétől a végéig beszámolóját, előadása értékelését, a »Szolidaritás« jobboldali és erősen nacionalista aspektusából állította össze, értékelte és a valóságos helyzetet a Szolidaritás oldaláról ítélte egyértelműen meg. A Szolidaritás vezetői részletesen informálták őt mindenről, külön foglalkoztak vele és ellátták őt propaganda- anyaggal.” Lányi részletesen beszámolt a Szolidaritás programjáról, ismertette és elemezte a paraszt Szolidaritás programját is. Többször kritizálta a lengyel kormányt, illetve a magyar sajtóban megjelenteket.

¹⁸ Uo.

¹⁹ Lányi András író, filozófus és filmrendező. Ekkoriban már a demokratikus ellenzék tagja, a Kisúgó című szamizdat lap szerkesztője, majd a rendszerváltás idején az eseményeket megörökítő ún. Fekete Doboz felvételek rendezője.

A lengyel helyzetet a beszámoló szerint a következőképpen jellemezte: „egység van a munkásság és a parasztság között. A közhangulat nyugodt, melynek egy lengyel újságírótól kapott információk szerint az a magyarázata, hogy eltűnt az agresszivitás az emberekből, szinte megszűnt a bűnözés is. Egy új erkölcsi norma alakult ki, ehhez mindenki alkalmazkodik, s fokozódik az emberekben a nemzeti tudat érzése. Annak ellenére, hogy a Szolidaritás mögött felsorakozik az ország nagy része, mégis az államigazgatásban és a pártapparátusban dolgozó szűk réteg tartja kezében a »formális hatalmat«. Ez a fő oka annak a patthelyzetnek, amely abból áll, hogy kölcsönösen nem tudják keresztül vinni saját akarataikat, így egy sajátos »kettős hatalom« funkcionál.” Megemlítette azt is, hogy Wajda filmet forgatott *Vasember* címmel. Az ügynök a következőképpen foglalta össze az elhangzottakat: „Az előadást értékelve nálunk 1981 októberében igencsak játék a tűzzel, ugyanis az ott lévők zöme magáévá tette a hallottakat, élénken jelezve, vagy nagy tapssal az előadás végén értését és tetszését nyilvánította ki.”²⁰

Az összejövétel végén felállt Krassó György és bejelentette, hogy Pákh Tibor a múlt héten Lengyelországba akart utazni, de Komáromban erőszakkal elvették útlevelét, inzultálták. Éhségstrájkba fogott tiltakozásul az egyetemi templomban, ahol az egyik oltárképen a częstochowai Fekete Madonna látható. A rendőrség innen hamarosan elvitte Lipótmezőre az elmegyógyintézetbe. „Pákhért felforgatják holnap a várost, hamar el fog terjedni a hír.”²¹ Vagyis az volt a terv, hogy hatalmas médiavisszhangot keltenek az ügynek a Szabad Európa Rádió segítségével.

1981. október 29-én a „repülő egyetem” keretében tartottak egy kisebb ötvenhatos megemlékezést. Szabó Miklós történész tízperces ünnepi beszédében méltatta Lengyelországot, a Szolidaritás eredményeit, az öngazgatást, és felhívta a figyelmet a Szolidaritás kongresszusán elfogadott *Felhívás Kelet-Európa népeihez* című dokumentumra. Nagyjából 70 fő vett részt az eseményen. Ezután Szabó még több előadást tartott Lengyelországról. 1981. november 22-én, december 6-án és december 20-án is a lengyel Szolidaritás volt a választott témája.²² Ezeket röviden összefoglalva elmondható, hogy az előadó igen alapos információkkal rendelkezett. Részletekbe menően elemezte a nyári LEMP pártkongresszus óta eltelt időszakot, a különböző irányzatokat, a közhangulatot, az augusztusi varsói blokád, a Wałęsa–Glemp–Jaruzelski találkozót, a LOT-nál kirobbant sztrájkot. Magyar szempontból Szabó úgy látta, hogy a pártvezetés az események elébe szeretne menni azzal, hogy január 1-től bevezet bizonyos reformokat, illetve útlevélkönnyítések

²⁰ ÁBTL 3.1.5. O-19764/3.

²¹ Pákh Tibor – 1956-os elítélt – 1980 májusában csatlakozott a NOWA kiadó letartóztatott vezetői (Dariusz Kobzdej és Mirosław Chojecki) kiszabadítását követelő podkowa leśnai éhségstrájkhoz. Lásd AIPN BU 0713/266. Ettől kezdve Pákh nem kapott többet útlevelet.

²² ÁBTL 3.1.5. O-19764/3.

várhatók. Tudomása volt egy vállalati öngazgatási törvény kidolgozásáról is. Az volt a véleménye, hogy ez egy hosszú távú, átgondolt politika része.

A vitában egy hallgató a magyar társadalomban meglévő lengyelellenességre kérdezett rá, s erre Szabó a következőket válaszolta: „itt egy olyan mechanizmus működik az emberekben, hogy itt mindenki évtizedek óta azzal indokolja a társadalmi nem cselekvést, hogy úgy sem lehetne, mivel a szovjetek úgysem hagynák. Végülis most itt vannak a lengyelek, akik lehetséges, hogy be fogják bizonyítani, hogy nemcsak a szovjeteken múlik ez, hanem végülis az érintett országoknak is van itt szerepük. Ezeket az embereket irritálja, hogy a lengyeleknek, ha most sikerül, akkor sokkal fejlettebb demokráciát, illetve gazdasági életet állítanak elő”.²³

A lengyel Szolidaritás és a magyar szamizdat

A lengyel Szolidaritás mozgalom hatása óriási szerepet játszott a magyar demokratikus ellenzék kiteljesedésében. 1980–1981 folyamán jelentek meg az első szamizdat újságok Magyarországon: A *Kelet-európai Figyelő* öt, a *Szféra* kilenc, a *Magyar Figyelő* hat, A *kisúgó* pedig egy számot élt meg. A lapokat készítő magyar ellenzékiek a lengyelektől tanultak. Egyre többen utaztak Lengyelországba azért, hogy ott elsajátítsák a lapkészítés gyakorlatát. Néhányan abban is követték a „lengyel modellt”, hogy névvel és címmel vállalták fel az ellenzéki kiadványokat.²⁴

1980. december 8-án az egyik szabadegyetemi előadás után Szilágyi Sándor bejelentette a szamizdat árusításának intézményesítését, ami azt jelentette, hogy a műveket, amiket egy „független kiadó” jelentetett meg, a „repülő egyetem” rendezvényein résztvevők ettől kezdve szabadon megvásárolhatták. Az első kiadványok között szerepelt *A lengyel ellenzék dokumentumai* című brosúra is.²⁵ Ekkor merült fel a gondolat, hogy egy állandóan nyitva tartó „butikot” kellene létrehozni, ahol az érdeklődők hozzáférhetnének az új szamizdat kiadványokhoz. Erre 1981 tavaszán került sor Rajk László (az 1949-ben koncepciós perben elítélt és kivégzett kommunista Rajk László fia) lakásán. A butik minden kedden este nyolctól tízig tartott nyitva Budapesten a Galamb utca 3. szám alatt.²⁶

Nem sokkal később Demszky Gábor²⁷ azzal kereste meg Rajkot, hogy létre kellene hozni egy kiadót. A fiatal szociológus korábban a *Világosság* című lap egyik

²³ A magyar társadalom reakciójáról lásd *Tischler János*: „Hogy megcsendüljön minden gyáva fül”. *Lengyel–magyar közelmúlt*. Bp. 2003. 196–203.

²⁴ *Csizmádia Ervin*: *A magyar demokratikus ellenzék (1968–1988)*. Bp. 1995. 201–204.

²⁵ ÁBTL 3.1.5. O-19764/1.

²⁶ *Fehér Renátó*: Galamb utcai veszedelem. (Még) valami az első szamizdat-verseskötetről (a 30. évfordulón). (<https://bit.ly/2CmcJpY>, letöltés 2019. jan. 7.)

²⁷ Demszky Gábor 1981-ben szerzett szociológus diplomát Budapesten. Ekkor már az ellenzék aktív tagja. Elsősorban szegény, hátrányos helyzetű, főképpen vidéki cigány családok megsegítésével

szerkesztőjeként dolgozott, tehát volt tapasztalata a lapkészítés gyakorlatáról. 1981 májusában kiutazott Lengyelországba Karol Modzelewskihez²⁸ és Konrad Bielińskihez, rajtuk keresztül megismerte azokat a földalatti aktivistákat, akiktől elsajátította a különböző nyomtatási és sokszorosítási technikákat. A kapcsolatok kiépítésében Ewa Milewicz, a KOR tagja volt segítségére, aki ekkor a Szolidaritás Filmügynökségén dolgozott, s rengeteg befolyásos ismerőse volt.²⁹ Demszky az ötlet forrására később így emlékezett vissza: „1980 őszén a kezembe került egy interjú, amit a lengyelországi NOWA független kiadó vezetőjével készített a *Profil* című osztrák hetilap szerkesztője. Konrad Bieliński ebben az interjúban arról beszélt, hogy a NOWA már a Szolidaritás szakszervezet megjelenése előtt sikeres földalatti vállalkozás volt. Elmondta, hogy milyen technikákkal nyomtatnak, és hogyan terjesztik a könyveket. A példányszámok lenyűgözőek voltak, a leírt technikák pedig egyszerűnek tűntek. Úgy éreztem, hogy kinyílt előttem a második Gutenberg-galaxis, ami már a miénk, nem az övék. Az interjút lefordítottam, és befűztem a Naplóba. Nem reagált rá senki, de nem éreztem csalódást, ezt csinálni kell, nem értekezni róla – gondoltam.”³⁰ Lengyelországi tanulmányútjának lényegéről pedig így számolt be: „A *Krag* kiadó emberi megtanítottak »szitázni« és tulajdonképpen ez a »tudomány«, ami lehetővé tette Magyarországon a samizdatot, mert gép nem volt egyáltalán. Később, amikor lett, majd elvitték, akkor is »szitáztunk.« Emellett megtanították neki a „ramkázást” is, amihez nem kellett sem gép, sem áram. Ez a lengyel találmány a szita és a stencilnyomás „összeházásításából” alakult ki. Elég volt egy képkeret és egy stencilpapír, és már otthon lehetett is nyomtatni. Mindössze két ember kellett hozzá: az egyik a lehúzókéssel dolgozott, a másik pedig kiszedte a képkeret alól a nedves nyomatot és szétteregette a lapokat.”³¹

Demszky tehát Lengyelországból hazatérve döntött úgy, hogy Magyarországon is létre kell hozni egy független kiadót, ez lett az AB Független Kiadó.³² Ez azért volt rendkívüli jelentőségű, mert korábban nemcsak független kiadó nem létezett, hanem még a sokszorosítás is írógépen történt. Az új lengyel technika alkalmazása tette lehetővé a gyors és nagy példányszámú kiadást.

foglalkozott. A SZETA egyik alapítója. A rendszerváltás után öt cikluson keresztül Budapest főpolgármestere.

²⁸ Karol Modzelewskit még 1978-ban ismerte meg Demszky Budapesten a párizsi magyar emigráció közvetítésével.

²⁹ Ewa Milewicz dossziéja: AIPN BU 0 1222/2316.

³⁰ *Demszky Gábor*: Elveszett szabadság. Láthatatlan történeteim. Bp. 2012. 118. Demszky a cikket lefordította magyarra és befűzte a demokratikus ellenzékiek közös naplójába (ezt a naplót 1977 és 1982 között mintegy 100 magyar ellenzéki közösen írta). OSZK Kézirattár (a továbbiakban: OSZK Kt) 403. fond. 1. doboz. 700–707. *Konrad Bieliński*: Mi szívesen nyomunk. Az underground és a média.

³¹ *Demszky G.*: Elveszett szabadság i. m. 122–123.

³² Mitrovits Miklós interjúja Demszky Gáborral, 2018. szeptember 17. (A szerző tulajdonában, publikálatlan.)

A lengyel események nemcsak a „repülő egyetemek” létrehozására, az ott elhangzott előadásokra, a szamizdat intézményesítésére, a független kiadók megalapítására, hanem a szamizdat sajtó tartalmára is hatással voltak. 1980 előtt lényegében egy jelentős és független magyar politikai lap létezett, a párizsi *Magyar Füzetek*. Ez már az első, 1978-ban megjelent számában közölte Adam Michnik *Új evolucionizmus* című esszéjét *Az új, demokratikus ellenzék Lengyelországban* címmel. Maga az esszé is egy magyar–lengyel együttműködés eredményeképpen megszervezett párizsi konferenciára készült. 1976 októberében a magyar és a lengyel emigráció az 1956-os események huszadik évfordulója alkalmából rendezett egy konferenciát, ahol Michnik előadta nagyhatású tanulmányát, amely később a magyarországi demokratikus ellenzék „bibliája” lett.³³ 1980-ban a *Magyar Füzetek* 7. száma a *Lengyel földindulás* címet kapta és teljes egészében a Szolidaritás eseményeivel foglalkozott. A következő számban pedig helyet kapott Adam Michnik és Marcin Król egy-egy esszéje. Már a hadiállapot után jelent meg a lap 9. száma, amely a tragikus lengyel események fényében tette fel a kérdést: mi lesz Kelet-Európa jövője?

Ekkorra azonban Magyarországon már megjelent a *Beszélő*, majd nem sokkal később a *Máshonnan Beszélő*, így a lengyel tematika is átkerült a magyarországi szamizdat sajtó hasábjaira. A *Beszélő* megalapítása szintén Demszky Gábor nevéhez fűződik. Ez volt az első olyan magyar lap, amelynek a szerkesztése, nyomtatása és a terjesztése is teljes mértékben a lengyel konspirációs szabályok szerint történt. Az első szám 1981 októberében készült el és éppen a lengyelországi hadiállapot bevezetésének pillanatában kezdték terjeszteni. Nem véletlen tehát, hogy a tematikában a lengyelországi események uralták az első kiadványokat, illetve hogy éppen a lengyel események inspirálták az első magyar ellenzéki vitákat is. Ez a lap vált később a magyar demokratikus ellenzék szócsövénév, s ebben fogalmazták meg a rendszerváltáshoz vezető út első programjait.

A magyar ellenzék helyzete a hadiállapot bevezetése után

Az állambiztonsági jelentések szerint a hadiállapot után lekerült a lengyel kérdés a szabadegyetem napirendjéről. Ettől függetlenül sokat beszélgettek az előadók és a hallgatók egymással a témáról, hiszen mindenki rendkívüli módon érdeklődött a Lengyelországban történetek iránt. A hadiállapot alatt a lengyel és a magyar ellenzék között nem volt lehetséges a személyes kapcsolatok ápolása, mivel a lengyel szereplők börtönben voltak, a magyarokat pedig nem engedték külföldre.³⁴

³³ A konferencia teljes anyagát lásd 1956 – w dwadzieścia lat później z myślą o przyszłości. Londyn 1978.

³⁴ Egy-egy kivétel volt. Wojciech Kamiński magyar feleségével (Bába Gabriella) és gyermekeivel 1981. december 31-én vonattal Budapestre utazott és több mint egy hónapot töltött el a magyar fővárosban.

Az 1980–1981 folyamán alapított – fentebb említett – magyar szamizdat lapok a *Beszélő* kivételével megszűntek, ami többek közt azt is mutatja, hogy Jaruzelski katonai hatalomátvétele komoly következményekkel járt a magyar ellenzék életére nézve is, hiszen az eseményekre adott hivatalos magyar válasz jelentősen szűkítette az ellenzéki csoportok mozgásterét. Ennek következményeként sokan felhagytak az ellenzéki tevékenységgel.³⁵ Akik viszont maradtak, éppen a hadiállapot bevezetéséből vonták le azt a következtetést, hogy igenis van értelme az ellenzéki aktivitásnak. Ez a kör lényegében a szabadegyetemek előadójából és az aktív cselekvésre hajlandó hallgatóságából állt. Az „intézményes keretet” továbbra is a szabadegyetemek, az AB Független Kiadó, a *Beszélő*, valamint Rajk László szamizdatbutikja jelentette.

A magyar ellenzékiek természetesen tisztában voltak azzal, hogy nem számíthatnak olyan társadalmi támogatottságra, mint a lengyel Szolidaritás, hiszen mint Kis János írta a *Beszélő* első számában „Magyarországon az utolsó tíz-tizenöt évben alig volt egész vállalatra kiterjedő sztrájk”. A lap nem is azzal a céllal jött létre, hogy az ellenzék programadó szócsöve legyen, hanem inkább azért, hogy az országban megtörtént ellenzéki eseményekről hírt adjon: „Abban szeretnénk lehetőségeinkhez mérten segíteni, hogy önmagáról tudjon igazabb képet az a hal-kan morajló embertömeg, amely fölött a két törpe kisebbség – az ellenzék és az ország vezetése – fennhangon perel egymással.”³⁶

A hadiállapot bevezetése azonban új feladatokat is állított a magyarországi demokratikus ellenzék elé. 1) El kellett dönteni, hogy az ellenzék szervezzen-e valódi politikai akciókat, és ha igen, akkor milyen formában. 2) A Szolidaritás vereségéből le kellett vonni a történelmi, és ami még fontosabb, a politikai tanulságokat. Kell-e és lehet-e egyáltalán reális programot adni a társadalom számára, ami a rendszerváltás irányába mutat?

1) A magyar ellenzék első látható, politikailag is értelmezhető cselekedetei mind összefüggtek a lengyelországi eseményekkel. Még a Szolidaritás legális léte-zése idején döntött úgy a SZETA, hogy nyári tábort szervez a Balatonnál hátrányos helyzetű lengyel gyermekek számára. Ez egyfelől beleillett a SZETA tevékenységi körébe, másfelől mindenképpen szerették volna láthatóan is kifejezni, hogy a magyar ellenzék a Szolidaritás oldalán áll. Solt Ottília, Nagy Bálint, Lengyel

Lásd Mitrovits Miklós interjúja Wojciech Kamińskival, 2018. november 28. (A szerző tulajdonában, publikálatlan.) Másrészt Égető Péter – egyes források szerint Demszky megbízásából – 1982. április 9–12. között utazott ki Varsóba, ahol többek között az információáramlás további lehetőségeiről folytatott megbeszéléseket az illegálisba kényszerített Szolidaritás embereivel. Open Society Archives (a továbbiakban: OSA), HU OSA 302-2-1 Box 6. State Security Surveillance Files. A varsói útjáról készült lengyel állambiztonsági jelentést lásd AIPN BU 0 1220/10. t. 452.

³⁵ *Kenedi János: A magyar demokratikus ellenzék válsága.* Bp. 1984

³⁶ *Beszélő* 1981. 1. sz. 1–5.

Gabriella, Krassó György, Grawátsch Péter és Kapitány Éva 1980 szeptemberében közzétett egy felhívást, amelyben olyan magánszemélyek jelentkezését várták, akik vállalnák a sztrájkoló lengyel munkások gyermekeinek elhelyezését és ellátását.³⁷ A szervezés azonban elhúzódott, és csak akkor gyorsultak fel az események, miután Demszky Gábor hazatért Lengyelországból, s június 6-án Kőszeg Ferenc lakásán csaknem száz résztvevő előtt beszámolt élményeiről.³⁸ Erről kiadványt is készített *Odnowa* (Megújulás) címmel,³⁹ amelyet azért árusítottak, hogy a befolyt összegből segítsék a lengyel gyermekek táboroztatását.⁴⁰

Demszky akciójára és a lengyel gyerekekkel kapcsolatos tervekre a Belügyminisztérium is felfigyelt. Az útról tartott beszámolóról és a gyűjtés sikerességéről így számolt be a kirendelt ügynök: „Folyó hó 6-án a SZETA összejövetelt tartott Kőszeg Ferenc lakásán. A kb. 100 főnyi hallgatóság előtt (általában 30–35 éves személyek) dr. D[emzky] G[ábor] számolt be lengyelországi útjáról. Elmondása szerint május 1-től 18-ig tartózkodott Lengyelországban. Részt vett a Szolidaritás néhány »meleg« hangulatú vezetőségválasztó gyűlésén, ahol például – ha a jelenlévő LEMP tag volt – megkérdezték tőle, hogy miért lépett be a pártba, mire a válasz mentegetőzés volt. Elismeréssel beszélt a Szolidaritás jogsegély-szolgálatáról, amelynek keretében gyakran mint hatóság járnak el, például a tanácsi szerveknél. [...] Felszólította a hallgatóságot, hogy adakozzanak a lengyel gyerekek nyaraltatására. A szerv (»intézkedésével«) elérte, hogy kb. fele annyi – mintegy 100 fő – résztvevő volt, mint amennyire számítottak. Ennek ellenére az átlagosnál több, mintegy 17 ezer forint adomány gyűlt össze”.⁴¹

Ebből és az egyéb adakozásokból összesen mintegy 80 ezer forint gyűlt össze, ami a korabeli viszonyok között jelentős összegnek számított. A szervezésben aktív szerepet vállalt Kerényi Grácia műfordító, aki természetesen kiváló lengyel nyelvtudásával is segített. Végül 1981 júliusában 24 hátrányos helyzetű mazóviai gyermeket fogadtak Magyarországon, akiket Anna Grabowska, a Szolidaritás varsói központjának

³⁷ OSZK Kt 403. fond 1. doboz. 422.

³⁸ OSA, HU OSA 302-2-1. Box 5. State Security Surveillance Files.

³⁹ A kis könyvben Demszky részletesen leírta a Szolidaritás szervezeti felépítését, a szakszervezeti választásokat, a Szolidaritás jogsegélyszolgálatának működését és beszámolt más autonóm intézmények létéről is. Bemutatta a vállalati munkástanácsokat, a Szolidaritás programját, a párt egyházpolitikáját, a katolikus értelmiséget, és szólt a párt „megújulásáról” is, végül pedig az ún. horizontális struktúrákról. Ez volt az első magyar nyelven megjelent alapos írás a lengyel Szolidaritásról. Reprintben lásd *Demszky Gábor: Odnowa*. In: *Úő: A szabadság visszahódítása*. Bp. 2001. 180–203.

⁴⁰ Demszky a lengyelországi útja után – megelőzve az elbocsátását – felmondott a Világosság folyóirat szerkesztőségénél, és egészen 1990-ig nem kapott hivatalos állást. *Demszky Gábor: A Szolidaritás és mi*. Beszélő 10. (2005) 9. sz. 61–63.

⁴¹ OSA, HU OSA 302-2-1. Box 5. State Security Surveillance Files.

aktivistája kísért.⁴² A táborozást teljesen legálisan, a magyar és a lengyel törvényeket betartva szervezték meg. Cseh Tamás – a korszak egyik legkedveltebb énekes – minikoncertet adott a gyermekeknek. Rajk Lászlóné – az 1949-ben kivégzett Rajk László özvegye – meghívta uzsonnára őket, de a találkozó nem jött létre, mert időközben az idős asszony elhunyt. A lengyel gyermekek virágot helyeztek el ravatalán. A szabályok betartása ellenére Wojciech Maziarskit, aki tolmácként és felügyelőként szintén részt vett az akcióban, azonnali hatállyal örökre kiutasították az országból. Maziarski semmilyen „államellenes bűnt” nem követett el, ahogy a magyar ellenzékiek sem, ám a magyar hatóságok egyértelműen tudtukra kívánták hozni, hogy Magyarországon nincs helye a „Szolidaritás felforgató akcióinak”.⁴³

A hadiállapot bevezetése után a SZETA több akciót is szervezett. 1981. december 22-én kilenc fő aláírásával – köztük volt Demszky Gábor, Kerényi Grácia, Balczó András háromszoros olimpiai bajnok öttusázó, ifj. Bibó István, Iványi Gábor lelkész – felhívást intéztek a magyar néphez a lengyelek megsegítése ügyében.⁴⁴ A cél ezúttal is a lengyel munkásgyerekek magyarországi vendéglátása volt.⁴⁵ A Szabad Európa Rádió hirdetésére mintegy 200 fő jelentkezett, ebből körülbelül hetvenen a gyermekek elhelyezésében segédkeztek volna, százan csomagokkal járultak volna hozzá az akció sikeréhez, több mint harmincan pedig pénzadományt küldtek.⁴⁶ Erre az akcióra azonban – a Belügyminisztérium nyomására – azonnal reagált a Magyar Vöröskereszt és két nappal később a SZETÁ-hoz hasonló kezdeményezéssel lépett fel.⁴⁷ Azt, hogy a Vöröskereszt felhívása a SZETA akciójára való reakció volt, bizonyítja, hogy a Vöröskereszt két munkatársa azonnal felkereste Lengyel Gabriellát és Krassó Györgyöt – az ő nevüket és címüket mondták be a Szabad Európa Rádióban –, hogy mondjanak le a gyermektáboroztatás ötletéről. A Vöröskereszt természetesen nem fogadta a lengyel gyermekeket, akciójuk célja csupán a SZETA hatástalanítása volt. Emellett elutasították az ellenzékiek azon kérését is, hogy a Vöröskereszt nyisson egy külön „lengyel számlát”, amelyre a segíteni szándékozó magyar állampolgárok pénzt tudnának utalni. Ugyanígy megakadályozták az is, hogy 1982. január 3-án a budapesti Krisztus Király plébánián jótékonyági bábelőadással egybekötött gyűjtőakciót szervezzenek.⁴⁸

⁴² A dokumentumukat lásd Huszadik Század Emlékezete (a továbbiakban: HSZE) Digitális Archívum, HSZE-LG-SZ-3., HSZE-LG-SZ-3-a-4. (<https://bit.ly/2FDzmt9>, letöltés 2017. júl. 7.)

⁴³ Maziarski történetét azonnal közzétették a szamizdat sajtóban: Beszélő 1981. 1. sz. 116. Tóth Gábor Ákos regényben dolgozta fel a táboroztatás történetét, lásd *Tóth Gábor Ákos*: Nyúltrapp. Bp. 1990.

⁴⁴ Beszélő 1982. 2. sz. 121.

⁴⁵ HSZE-LG-SZ-3-b

⁴⁶ OSA, HU OSA 302-2-1 Box 4. State Security Surveillance Files

⁴⁷ HSZE-LG-SZ-3-b-9

⁴⁸ OSA, HU OSA 302-2-1 Box 4. State Security Surveillance Files. A Kerényi Grácia lakásán összegyűlt adományok Varsóba szállítását azonban hosszas huzavona után egy zárt vasúti kocsiban engedélyezték.

A SZETA 1982 nyarán újra próbálkozott azzal, hogy lengyel gyermekek számára üdülést szervezzen Magyarországon, de a hivatalos szervek ezt is megakadályozták. Az akció előkészítése során a szervezők nyíltan hivatkoztak az 1956-os magyar forradalom alatt tanúsított lengyel segítségnyújtásra. Akkor ugyanis a lengyel családok több tucat magyar gyermeket fogadtak be, illetve a lengyel társadalom óriási mennyiségű adományt gyűjtött össze a magyarok megsegítésére.⁴⁹ A tábort most is legálisan szervezték. Ekkorra már a SZETA felhívására több mint 500 lengyel család jelentkezett. A magyar ellenzékiek előbb a lengyel katolikus egyházat kérték fel, hogy válasszon ki száz gyermeket az útra, de a kérés nem talált meghallgatásra. Végül a Lengyel Családbarát Társaság segítségével sikerült száz gyermeket kiválasztani. Többségük sokgyermekes szegénycsaládból származott, néhányuk pedig árva volt. A csoportot két részre osztották. Az első 55 hivatalosan lepecsételt meghívólevelet elküldték Varsóba, a másik 45 gyermek részére szóló meghívókat pedig Papp Éva (lengyel szakos hallgató) vonattal vitte volna a lengyel fővárosba. Augusztus 16-án már a varsói pályaudvaron várakozott az ötvenöt gyermek útlevéllel és érvényes menetjeggyel, de a lengyel hatóságok végül nem engedték őket felszállni a vonatra, egyszerűen nem adták ki számukra a kötelező helyjegyet. Papp Évát pedig a komáromi határátelőnél a magyar határőrök leszállították a vonatról és elkobozták a pecsétes papírokat, így a negyvenöt meghívólevél nem jutott ki Lengyelországba.⁵⁰ A lengyel szakos hallgató lebukása után Buda Géza (az egyik legaktívabb aktivista a magyar–lengyel ellenzéki kapcsolatokban, részt vett az első táboroztatásban is) utazott ki Varsóba, ahol a Varsóban élő Engelmayer Ákos javaslatára úgy döntöttek, hogy az összegyűjtött pénzen a lengyel gyermekek utazzanak el a Mazuri tavakhoz nyaralni.⁵¹ Egy belügyi jelentés – Kerényi Grácia kijelentésére hivatkozva – azt állította, hogy a SZETA 250 ezer forintot utalt át a Lengyel Családbarát Társaságnak e célra.⁵²

⁴⁹ 1956. október 26. és november 3. között tizenöt adományokkal teli repülőgép landolt a magyar fővárosban. A Lengyel Vöröskereszt november 9-én közzétett adatai szerint a forradalom napjaiban összesen 795 liter vért, 415 liter vérplazmát, 16,5 ezer kg vérhelyettesítő szert, szérumot, gyógyszert és kötszert, valamint egy akkor még előkészületben lévő 24 tonnás, főképpen élelmiszert tartalmazó szállítmányt kapott a magyar lakosság a lengyelektől. A lengyel társadalom által nyújtott segítség mintegy kétszerese volt annak, mint amit a világ más országaitól összesen kapott Magyarország. A szovjet katonai intervenció után sem szűnt meg a lengyel segítségnyújtás. 1957. január végéig 31 millió zloty önkéntes pénzadomány, valamint kb. 11 millió zloty értékű természetbeni adomány gyűlt össze. Ezeket a Lengyel Vöröskereszt segítségével juttatták el Magyarországra 42 teherautón és 104 vasúti kocsin.

⁵⁰ Mitrovits Miklós interjúja Papp Évával, 2018. október 31. (A szerző tulajdonában, publikálatlan.) HSZE-LG-SZ-3-c-6.; OSA, HU OSA 302-2-1 Box 6. State Security Surveillance Files.

⁵¹ Mitrovits Miklós interjúja Buda Gézával, 2018. szeptember 25. (A szerző tulajdonában, publikálatlan.)

⁵² OSA, HU OSA 302-2-1 Box 6. State Security Surveillance Files

A lengyelek melletti kiállásnak más módozatai is voltak. 1982 decemberében például Konrád György⁵³ a *New York Review of Books* című lapba írt egy felhívást a még internálásban lévő egykori KOR-tagok védelmében. Konrád azért fordult a világ közvéleményéhez, mert szerinte fennállt a veszélye annak, hogy Jacek Kuroń, Adam Michniket, Jan Lityńskit, Jan Józef Lipskit és Henryk Wujecet halálra ítéli a Jaruzelski-rezsim: „Felemelem szavamat e nagy tehetségű és töretlen jellemű lengyel értelmiségiek érdekében, akik jelentős szerepet játszottak annak a kelet-európai demokratikus mozgalomnak a történetében, melynek célja: önkorlátozó demokrácia keretében törvényileg szabályozott társadalmi szerződést kötni a pártállam és a társadalom között.”⁵⁴

Sor került utcai demonstrációra is. 1982. augusztus 30-án, a gdański megállapodás második évfordulóján a budapesti Bem-szobornál gyűlt össze mintegy száz-százötven fő, hogy megemlékezzen a Szolidaritás megalakulásáról. A hatóságok nagy erővel vonultak ki a helyszínre, s nagyjából kétszer annyi munkásőr és rendőr tartózkodott a szobor körül, mint megemlékező. A megjelent emlékezők virágot helyeztek el a szobor talapzatánál. A négy szervezőt, Rajk Lászlót, Nagy Bálintot, Demszky Gábort és Haraszti Miklóst⁵⁵ letartóztatták, mielőtt az emelvényre léphettek volna, s ezzel megakadályozták, hogy felolvassák felhívásukat.⁵⁶ A rendezvényen a szervezők távollétében Pákh Tibor rögtönzött beszédet, aki először is követelte az őrizetbe vettek szabadon engedését, majd sajnálkozását fejezte ki amiatt, hogy a rendőrség eltávolította a szobor elé helyezett virágokat, végül pedig imádkozni hívta a megjelenteket.⁵⁷

A magyar demokratikus ellenzék azonban nemcsak tiltakozott a hadiállapot ellen, hanem megpróbálta a magyar társadalommal is tudatni, hogy mi történik Lengyelországban. Az állami média (rádió, televízió, nyomtatott sajtó) ugyanis kizárólag a hivatalos állásfoglalásokat adta közre, amelyek egyrészt támogatták a Jaruzelski-vezetést, másrészt elhallgatták a valódi tényeket, harmadrészt pedig megpróbálták lejáratni a lengyeleket, felelősítve a hazugságokon alapuló negatív sztereotípiákat.⁵⁸ Az ellenzék természetesen ennek éppen az ellenkezőjére törekedett.

⁵³ A magyar demokratikus ellenzék egyik legjelentősebb gondolkodója. Az autonómia kisértése és az Antipolitika. Közép-európai meditációk című kötete több nyelven megjelent. Esszéit Adam Michnik, Milan Kundera, Václav Havel, Czesław Miłosz és Danilo Kiš írásaival rokonították.

⁵⁴ *George Konrad: The Danger in Poland.* New York Review of Books 29. (1982) 19. sz. 6.

⁵⁵ Haraszti Miklós a lengyel Krytyka című lap szerkesztőbizottságának tagja volt.

⁵⁶ Lengyelül megjelent: Krytyka (1982) 13–14. sz. 249–250.

⁵⁷ *Hodosán Róza: Szamizdat történetek.* Bp. 2010. 101–104.; OSA, HU OSA 302-2-1 Box 4. State Security Surveillance Files.

⁵⁸ Lásd *Judit Reiman: Węgierskie postrzeżenie Polaków w latach osiemdziesiątych.* [w] *Polskie lato – Węgierskie jesień: polsko-węgierska solidarność w latach 1956–1990.* Red. Csaba Kiss Gy. – Konrad Sutarski. Bp. 1997. 154–159.

2) Az alternatív tájékoztatás egyben önvizsgálatot és útkeresést is jelentett a magyar ellenzékiek számára. Le kellett vonniuk a történelmi és politikai tanulságokat abból, ami történt. Elemezniük kellett, hogy mit jelent a hadiállapot és hogy mit hozhat a jövő. Ez a kérdés mindenkit izgatott.

A hadiállapot bevezetése után azonnal megjelentek az első magyarországi kommentárok. Szabó Miklósnak éppen tartott a többrészes előadás-sorozata a Hétfői Szabadegyetemen, így 1981. december 22-én már a hadiállapot utáni helyzetet elemezte. Hegedüs András a német *Arbeiter-Zeitung* (december 15.), a *Die Presse* és a *Tageszeitung* (december 17.) számára adott interjúkat. Haraszi Miklós a brit *Guardian* lapjain (január 27.) szólalt meg. Ezek és más, az akkori helyzettel foglalkozó írások kötetben is megjelentek, Demszky Gábor szerkesztésében *Wojciech Jaruzelski brumaire 18-ája* címmel 1982 márciusában. Tamás Gáspár Miklós ugyanebben a tárgyban megfogalmazott *A csendes Európa* című röpirata külön brosúrában is megjelent. Kis János pedig a *Beszélő* 2. számában, 1982 januárjában írt a hadiállapot bevezetése után kialakult helyzetről.

Szabó Miklós elemzése szerint „a jelenlegi ostromállapot okai abban keresendők, hogy a rendszer bomlása egyre nagyobb lendületet vett az utóbbi időkben és lényegileg a Jaruzelski kormány az egyetlen rendelkezésre álló eszközt vetette be a rendszer normalizálása érdekében”. Három lehetséges alternatívát vázolt fel: 1) a katonai junta erővel akarja letörni a munkások ellenállását, ahogy ez nálunk 1956 novembere után történt; 2) az ellenállás elülése után a katonai junta abbahagyja működését és minden kezdődik előlről, időnként kihirdetik az ostromállapotot; 3) tárgyalások lesznek a Szolidaritás és a junta között.⁵⁹ A szabadegyetemi előadáson is szóba kerültek Hegedüs András nyilatkozatai, aki szerint helyes volt a beavatkozás, mivel ez volt a kisebbik rossz, Jaruzelski pedig rendet fog tenni és ez egy új történelmi blokk alternatíváját kínálja. Hegedüst ezért a nyilatkozatáért többen is kritizálták, s Kis János is megróttta a *Beszélő* hasábjain.⁶⁰

Tamás Gáspár Miklós fent említett esszéjének egyik legfontosabb megállapítása a következőképpen hangzott: „A közép-kelet-európai szabadságmozgalmak számtalan veresége nem bizonyítja sem eszméink hamisságát, sem vonzerejük hiányát. [...] A történelemben sokszor diadalmaskodott az ilyen vagy amolyan rossz – ám diadala soha nem tette jóvá.” Írása meglehetősen indulatos, helyenként szarkasztikus, de a végső konklúziója az volt, hogy az ellenzéknek nem szabad feladnia a küzdelmet.⁶¹ Kis János a *Titanic fedélzetén?* címmel értékelte az eseményeket. Úgy vélte, hogy a lengyel hatalom rosszabb helyzetben van, mint 1956-ban

⁵⁹ ÁBTL 3.1.5. O-19764/3.

⁶⁰ Kis János: A Szolidaritás hosszú menetelése. *Beszélő* 1982. 5–6. sz. 120.

⁶¹ Tamás Gáspár Miklós: *A csendes Európa*. Bp. 1982.

Kádár János és 1969-ben Gustáv Husák volt, minthogy „nincs mivel kellemes meglepetést szerezni a legrosszabbra felkészült lengyel lakosságnak.” Szerinte Jaruzelskinek nem voltak eszközei az életkörülmények javítására, sőt azok az el-telt időszakban inkább tovább romlottak. Ráadásul a Szolidaritást sem sikerült megsemmisíteni, „nem lehet egyetlen jól irányzott csapással kiharítani a társada-lom testéből, mint annak idején a Nagy-Budapesti Központi Munkástanácsot”. Ezzel arra utalt, hogy a lengyel társadalom tagjainak – szemben az 1956-os ma-gyar helyzettel – volt ideje beletanulni az összehangolt cselekvésbe, lojálisak ma-radtak a szervezethez, jelvényeik, dalaik, emlékműveik voltak, és vezérük is, ezért a hatalomban lévők „Nem, nem győzhetik le ellenfelüket”. Az általános helyzet-értékelésen túl a várható következményekről is szólt. Úgy vélte, hogy a hadiállap-ot „nem a lengyel válság vége, hanem az általános kelet-európai válság kezdete”. Éppen ezért a magyar demokratikus ellenzék tagjainak van min eltűnődniük.⁶²

Mindezzel egy időben rekordgyorsasággal fordították magyarra – elsősor-ban Kerényi Grácia révén – a legfontosabb lengyel dokumentumokat, amelyeket Demszky kiadója azonnal meg is jelentetett. A legfontosabb kiadvány *Az elnyo-más és ellenállás dokumentumai* című háromrészes füzet volt, amely tartalmazta Adam Michnik *Üzenet a börtönből* című írását, valamint azokat a vitacikkeket, amelyek a lengyel ellenzék útkeresését reprezentálták: Jacek Kuroń *A kiúttalan helyzetből való kilábolás tézisei* [Tezy o wyjściu z sytuacji bez wyjścia], Zbigniew Bujak: *Pozícióharc* [Walka Pozycyjna], illetve Wiktor Kulerski *A harmadik lehe-tőség* [Trzecia możliwość] című esszéit, valamint Bujak, Frasyński, Hardek és Lis véleményeit. Ugyanitt közzé tették Adam Michnik 1982. augusztus 9-én a *Der Spiegel*-ben megjelent interjút, Kuroń *Történelmi jelentőségek van* [Macie teraz złoty róg] című újabb írását. Ekkor jelent meg magyarul Jadwiga Staniszkis *Önkorlátozó forradalom* című, 1981 novemberében befejezett esszéje is.⁶³

A magyar ellenzék – a lengyelekkel vállalt szolidaritási akciókon túl – élénk figyelemmel követte az eseményeket. Nem túlzás azt állítani, hogy a lengyel Szolidaritás és a hadiállapot bevezetése döntő változást idézett elő a magyar ellenzék gondolkodásában. A lengyelországi viták és a föld alá kényszerített Szolidaritás útkeresése inspirálták a magyar ellenzéki mozgalomban kibontako-zó első komoly vitát.

1982 májusában, a *Beszélő* 3. számának hasábjain tette közzé Kis János a *Gondolatok a közeljövőről* című vitaindító írását. Kiindulópontja szerint vé-get ért a Sztálin utáni korszak, amelyben minden kelet-európai állam

⁶² Kis János: A Titanic fedélzetén. *Beszélő* 1982. 2. sz. 4–14.

⁶³ A magyarul megjelent szöveg *Jadwiga Staniszkis: Samoograniczająca się rewolucja*. (Europejskie Centrum Solidarności) Gdańsk 2010. könyvnek 2. fejezete 94–134. A szöveg utolsó néhány oldala a magyar fordításban rövidebb.

gazdaságpolitikájának saroktételévé tették, hogy „tisztetben kell tartani a lakosság fogyasztói igényeit”. E politika gazdasági alapjai súlyos válságba kerültek, s emiatt minden kormány rákényszerül arra, hogy válasszon a mélyreható gazdasági reformok vagy az erőszak alkalmazása között. A lengyel pártvezetés nem vállalta tovább a politikai engedmények politikáját, s „megrettenvén a Szolidaritás erejétől – a szükségállapotba menekültek, végképp eldőlt a választás a többi ország számára is: egy tapodtat sem engedni. Inkább a szuronyok”. Kis János úgy látta, hogy mindezek ellenére Magyarország bizonyos szempontból kivételes helyzetben volt és szerinte ebből a jövőben az ellenzék is profitálhat. Még akkor is van lehetőség ugyanis a demokratikus kezdeményezésekre, amennyiben a rendszert adottnak tekintjük – mondta –, „mert a rendszer nem zárt: szabályai között rések, hézagok, ellentmondások lappanganak”.

Arra a kérdésre pedig, hogy milyen ellenzéki politikát lehet folytatni „Lengyelország árnyékában”, több választ is megfogalmazott. Kiindulópontja az volt, hogy egy ideológiára van szükség, mivel már nem elég az, amit a magyar ellenzék 1977-től 1981-ig képviselt, miszerint létrehozta a szabadegyetemet, a szamizdatot és a SZETÁ-t, valamint szolidaritást vállalt a Chartával és a Szolidaritással. Álláspontja az volt, hogy „világossá kell tenni eszményeinket, meg kell indokolnunk, hogy miért ragaszkodunk hozzájuk”. A következő lépés szerinte az volt, hogy engedni kell, hogy egyre többen – akár név nélkül – csatlakozzanak az ellenzéki tevékenységhez. Végül pedig fontosnak tartotta, hogy ne bénítsa meg a magyar ellenzékiet a hadiállapot által kiváltott sokkhatás. Ne intézzék el annyival a helyzetet, hogy a „Szovjetunió már megint nem engedte”. Kis úgy látta, hogy a lengyelek sokkal közelebb voltak a győztes forradalomhoz, mint a magyarok 1956-ban vagy a csehszlovákok 1968-ban. Viszont december 13-a után Magyarországon sokkal jobbak a feltételek arra, hogy a hatalom meg egyezzen a társadalommal, mivel itt a hatalom érdekében áll, hogy a társadalmi legitimitációt megtartsa a romló gazdasági körülmények közepette is. Az ellenzéknek azonban készen kell állnia, mivel csak ő kényszerítheti rá erre a hatalmat.⁶⁴

Kis János vitaindítójára mintegy másfél év alatt tizennyolc cikk érkezett be a szerkesztőségbe.⁶⁵ A legjelentősebb magyar szamizdat lap hasábjain a hadiállapot

⁶⁴ Kis J.: Gondolatok a közeljövőről i. m.

⁶⁵ A Beszélőhöz beérkezett és megjelent írások: *Eörsi István*: Csto gyelaty? 1982. 4. sz. 41–47.; *Kivül-álló [Orosz István]*: A hivatal-védte ellenzékiség. 1982. 4. sz. 48–55.; *Kürthy Emil [Magyar Bálint]*: Polgárrá válni. 1982. 4. sz. 56–59.; *Könczöl Csaba*: Levél Kis Jánoshoz. 1982. 4. sz. 60–61.; *Szalai Pál*: Remény – remény nélkül. 1982. 4. sz. 62–64.; *Csonka Dénes [Bauer Tamás]*: Az optimista alternatíva körvonalai. 1982. 5–6. sz. 53–63.; *Székelly József*: Reform és ellenzék. 1982. 5–6. sz. 64–66. (erre reakció: *Vizi András*: Kommunisták és ellenzékiek. 1983. 8. sz. 73–74.); *Lehrstück Mária [Lányi András]*: A magyar ellenzék programja. 1982. 5–6. sz. 67–72.; *Oltványi Ambrus*: A közel- és távolabbi jövőről. 1982. 5–6. sz. 73–89.; *Kun Ágota [Szabó Miklós]*: Szubkultúra vagy politikai ellenzék? 1983. 7. sz.

bevezetése utáni helyzetértékelésről szóló vita töltötte ki a legtöbb helyet. Ez volt a legfontosabb téma a magyar ellenzéki mozgalomban, és jelentősen befolyásolta a programadás irányait is.

Kis programja annyiban rokonítható volt Kuroń téziseivel, hogy fel akarta készíteni az ellenzéknek arra, hogy adott helyzetben világos programmal rendelkező, megfelelő partnere lehessen a párthatalomnak. Kuroń persze radikálisabb volt, ő arra számított, hogy lesz majd egy újabb társadalmi robbanás, amire fel kell készülni, sőt az erőszakot sem zárta ki a társadalom eszköztárából. Kis másfelől Władysław Frasyniuk programjából merített, aki azt képviselte, hogy „fel kell készíteni a társadalmat, szellemi készenléti állapotban kell tartani, és kiválasztani a pillanatot, amikor a győzelem a legvalószínűbb”.

E programmal ellentétben Magyar Bálint *Polgárrá válni* című írásában⁶⁶ arra hívta fel a figyelmet, hogy a magyar helyzet más, mint a lengyel, ezért az ellenzéknek is másképpen kell politizálnia: „A lengyel típusú konfrontáció nálunk nem szükséges, nem elkerülhetetlen és nem is kecsesgető.” Úgy vélte, hogy Magyarországon elsősorban arra kell koncentrálni, hogy a hatalmat tárgyalásokra kényszerítsék. Elgondolása szerint ezt a célt úgy lehet elérni, ha az államtól elnyert autonóm gazdasági területeket konszolidálják, kiszélesítik, törvényekkel megerősítik, és ezzel egyidejűleg gazdálkodó és érdekvédelmi köröket, egyesületeket, szakcsoportokat szerveznek. Ezek az „autonóm területek”, valamint gazdálkodó és érdekvédelmi körök pedig szerezzenek minél több kompetenciát és döntési jogkört az államtól. Ha ez megtörténik, akkor képesek lesznek valódi társadalmi nyomást gyakorolni a hatalomra, követeléseiket képesek lesznek a lehetőségekhez szabni. „A gazdasági kényszerek hatására tett engedmények megvédhető jogokká alakulhatnak át.” Magyar Bálint programja összecsengett Zbigniew Bujaknak a *Pozícióharc* című írásában foglaltakkal, valójában annak továbbfejlesztett, magyar környezetre adaptált változata volt. Bujak is amellettt érvelt, hogy a társadalom minden egyes rétegének ki kell építenie az ellenállás szervezeteit az élet minden területén, hogy meg kell teremteni a lehetőséget a hatalomtól független társadalmi életre. Nem kellene vezetők, hanem a szakszervezetek, a plébániák, a független sajtó és kiadók, az alkotókörök, a Munkás Egyetemek Hálózata és más hasonló körök autonóm tevékenységének kiszélesítésére kell törekedni.

62–65.; Vas János: Munkáellenőrzést! 1983. 7. sz. 66–67.; Kovács Eszter [Szalai Erzsébet]: A liberális alternatíva társadalmi feltételeiről. 1983. 7. sz. 68–73.; Szabadgondolkodó [Krasznai Zoltán]: Jelszavaink legyenek: haza és haladás. 1983. 7. sz. 74–117.; Konrád György: Adottságainkból kell kiindulnunk. 1983. 8. sz. 58–63.; Vajda Mihály: Ellenzék vagy kritikai nyilvánosság. 1983. 8. sz. 64–69.; Krokovay Zsolt: Gondolatok a Gondolatokról. 1983. 8. sz. 70–72.; Tamás Gáspár Miklós: Amiért mégis. 1983. 8. sz. 75–87.

⁶⁶ Kürthy E. [Magyar B.]: Polgárrá válni. i. m. Magyar Bálint 1996 és 1998, majd 2002 és 2006 között oktatási és kulturális miniszter.

Wiktor Kulerski *A harmadik lehetőség* című írásában hasonló alapállásból bírálta Kurońt. Ő is amellett érvelt, hogy nem a forradalom és a kompromisszum között kell választani, hanem van egy harmadik lehetőség is, mégpedig a „földalatti társadalom” kiépítése. Persze mind Bugaj, mind Kulerski számolt azzal, hogy a tízmillió tagot számláló Szolidaritás még ha illegalitásba kényszerítve is, de létezik. Magyar Bálint javaslata viszont éppen a szerényebb, de elérhető magyar célokat fogalmazta meg.

Bauer Tamás is inkább Kuroń javaslataival vitatkozott. A lengyel gondolkodó még 1976-ban vetette fel annak lehetőségét, hogy miközben Lengyelország nem változtat a Szovjetunióhoz fűződő viszonyán, belső berendezkedésében kaphat engedményeket, létrejöhet a politikai pluralizmus. Ezt Kuroń finnlandizációnak nevezte.⁶⁷ Bauer 1981. december 13. után úgy látta, hogy Magyarországon ennél szerényebb célokat lehet csak kitűzni és a politikai pluralizmus helyett érdek-képviselési pluralizmust javasolt kivívandó célként. Ezt ő a finnlandizációval szemben illírizálásnak nevezte, utalva a jugoszláv modellre. Elképzelésének lényege az volt, hogy a kormányzattól kell várni a kezdeményezést, bízni kell a „jó király” bölcs reformpolitikájában. A társadalom pedig autonóm kezdeményezésekkel katalizátor szerepet tölthet be. Ezért Bauer szerint nem is kellene ellenzékéről beszélni.⁶⁸ Meglepő módon még ennél is oportunistább álláspontot képviselt Konrád György. Ő egyenesen arra szólított fel, hogy amíg nincs komoly esély arra, hogy a jaltai rendszer két alappilléren – vagyis a katonai szövetségi rendszeren és az egypártrendszeren – változtasson az ellenzék, „addig segítsük a paternalista tekintélyuralmi politikai szerkezet értelmes, becsületos, demokratikus hajlandóságú embereit abban, hogy ezen a mai államszocialista gépezeten belül a lakosság számára minél kedvezőbb, az állami túlhatalmat korlátozó döntéseket hozzanak.”⁶⁹ Ez a program visszalépést jelentett volna az addig elértékhez képest, de jól mutatja, hogy a hadiállapot bevezetése a magyar ellenzék egyes tagjaiban rezignációt váltott ki.

Összegezve a lengyel hadiállapot magyarországi hatásait, megállapíthatjuk, hogy az vízválasztó volt abban a tekintetben, hogy a hivatalos pártpolitikával szemben jól elkülöníthetően megjelent a magyar ellenzék. Amíg a párt teljes támogatásáról biztosította Jaruzelskit a lengyel belpolitikai helyzet „stabilizálásában”, addig a magyar ellenzékre óriási hatással volt a lengyel Szolidaritás működésének tizenhat hónapja, és hiába szűkült a mozgástere a hadiállapot bevezetése után, önszerveződését, fejlődését már nem lehetett megállítani. Érezte ennek

⁶⁷ Lásd *Jacek Kuroń: Myśli o programie działania. Aneks (1977) 13–14. sz. 4–32.*

⁶⁸ *Csonka D. [Bauer T.]: Az optimista alternatíva körvonalai i. m.*

⁶⁹ *Konrád Gy.: Adottságainkból kell kiindulnunk i. m.*

súlyát és a lengyel szál jelentőségét az MSZMP Politikai Bizottsága is. Nem véletlen, hogy az első ellenzékkel foglalkozó határozatát éppen a Szolidaritás megalakulása után néhány hónappal, 1980. december 9-én, második határozatát pedig a hadiállapot bevezetése után három és fél hónappal, 1982. március 30-án fogadta el. Az ellenzékéről szóló második határozat leszögezte, hogy a „lengyelországi válság, a szomszédos szocialista országok gazdasági problémái egyesekben a szocializmus általános válságának érzését keltik, és tápot adnak nacionalista tendenciáknak is”. A dokumentum összeállítói külön kiemelték, hogy az ellenzékiek élénk érdeklődéssel figyelik és értékelik a lengyelországi eseményeket és értékelésük szerint Lengyelországban új vonásokat tartalmazó, világtörténeti jelentőségű forradalom bontakozott ki. Bár a PB úgy vélte, hogy az ellenzék akcióinak hatása nem jelentős s mindössze néhány ezer értelmiségit ér el, nagy hangsúlyt fektetett a további „felvilágosító és propagandamunkára”.⁷⁰

A lengyel ellenzéki gondolkodók elméletei legnagyobb hatásukat éppen abban fejtették ki, hogy segítségükkel a magyar ellenzék elindult a kádári kompromisszumok felmondásának irányába. Igaz, a nyílt deklarációra még néhány évet várni kellett. A nyolcvanas évek elején még csak odáig jutottak el, hogy önmagukat, a „demokratikus ellenzék” egy a „közmegegyezésen kívüli” entitásként fogják fel. Voltak, akik még ezzel sem értettek teljesen egyet. Végül 1987-ben mondta ki Kis János, hogy a kádári közmegegyezésnek vége, új társadalmi szerződés kell, s ennek feltétele, hogy „Kádárnak mennie kell”.⁷¹

Ez az ellenzéki kör alakította meg 1988. május 1-jén a Szabad Kezdeményezések Hálózatát, majd november 13-án a Szabad Demokraták Szövetségét (a továbbiakban: SZDSZ), amely a rendszerváltás idején és az első szabad választások után a legjelentősebb liberális pártként működött Magyarországon.

Lengyel hatás a Bibó István Szakkollégiumban

A lengyel–magyar ellenzéki kapcsolatok más csatornán keresztül is működtek és hatottak. Ennek középpontjában egyfelől a krakkói Waclaw Felczak professzor állt, másfelől az 1985-ben Krakkóban megalakult Szabadság és Béke [Wolność i Pokój] mozgalom.

Felczak a második világháború alatt kiemelkedő szerepet játszott a Honi Hadsereg és a londoni emigrációs kormány közötti kapcsolattartásban. 1943-tól saját futárbázist működtetett Magyarországon, s részt vállalt a magyar kiugrási

⁷⁰ A két határozatot lásd Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára. M-KS 288. f. 5/815. ó. e., illetve M-KS 288. f. 5/850. ó. e.

⁷¹ Kis János: Társadalmi szerződés. Beszélő 1987. 2. sz. (Különszám)

kísérletben is. Jól megtanult magyarul. Később – a börtönökből szabadulva – folytatta kutatói pályáját, s elsősorban a magyar történelemmel foglalkozott. 1981-ben Felczak meghívására Csoóri Sándor, Zelnik József és Kovács István írók Krakkóba látogattak és részt vettek Lech Wałęsa főtéren tartott nagygyűlésén. Felczak „magyar tanítványai” 1986 nyarán a professzor hetvenedik születésnapja alkalmából *Hungaro–Polonica. Tanulmányok a magyar–lengyel történelmi és irodalmi kapcsolatok köréből* címmel egy tanulmánykötetet készítettek számára (Kovács István és Kiss Gy. Csaba szerkesztésében), amelyet a Jagelló Egyetem Collegium Maius dísztermében nyújtottak át neki. Egy évvel később Felczak meghívást kapott a budapesti Eötvös József Kollégiumba, ahol a háború előtt maga is hallgató volt, és – az 1985-ben létrejött Bethlen Gábor Alapítvány támogatásával – több hónapon keresztül tanított Budapesten, mint vendégtanár.⁷² Ekkoriban Kovács István polonista éppen nevelőtanárként dolgozott a Kollégiumban.

Az Eötvös József Kollégium épületével szemben található a Bibó István Szakkollégium. A budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem joghallgatói már a hetvenes évek végén kísérletet tettek egy szakkollégium létrehozására, az intézményesülés azonban csak 1983-ban következett be, amikor sikerült beköltözniük a Ménesi úton található ingatlanba. Bibó István nevét 1985-ben vette fel a szakkollégium, első igazgatója pedig Stumpf István volt.⁷³ A névválasztás nem volt véletlen. A Kádár-rendszerrel szemben kritikus értelmiség számára Bibó István, a forradalom alatti Nagy Imre kormány utolsó pillanatig hivatalban lévő államminisztere példakép volt. A magyar demokratikus ellenzék első jelentős akciója éppen az 1979-ben szamizdatban megjelentetett Bibó- emlékkönyv elkészítése volt. A fiatal joghallgatók számára az 1979-ben elhunyt Bibó István már történelem és legenda volt.

Felczak egy alkalommal nyílt előadást tartott a lengyelek szabadságküzdelméről, amelyen részt vett Orbán Viktor⁷⁴ és Kövér László⁷⁵ a Bibó Szakkollégium két hallgatója is, akik megkérték a lengyel professzort, hogy az ő szakkollégiumukban is tartson előadásokat. Orbánnak ez azért is fontos volt, mert egyetemi szakdolgozatát éppen akkoriban írta a *Társadalmi önszerveződés és mozgalom a politikai rendszerben (A lengyel példa)* címmel.⁷⁶ Már a témaválasztás sem volt szokványos, hiszen a lengyel Szolidaritás abban az időben illegálisba kényszerülve

⁷² Lásd *Wojciech Frazik*: Emisariusz Wolnej Polski. Biografia polityczna Wacława Felczaka (1916–1993). Kraków 2013.

⁷³ 1989 és 1990 között a Hazafias Népfrent utolsó alelnöke, 1998 és 2002 között a Miniszterelnöki Hivatal vezető miniszter, 2010 júliusától alkotmánybíró.

⁷⁴ A Fidesz alapítója, a rendszerváltás után négy alkalommal választották meg miniszterelnöknek (1998, 2010, 2014, 2018).

⁷⁵ A Fidesz alapítója, 2010-től a Magyar Országgyűlés elnöke.

⁷⁶ A szakdolgozatot lásd <https://bit.ly/2sxCVtj> (letöltés 2019. jan. 07.)

működött, miközben a kádári vezetés mindenben támogatta a rezsimet. Orbán Viktor többek között azzal indokolta témaválasztását, hogy Bibó István a kérdésről írt rövid elemzésében hitet tett a munkásönkormányzás eszméje mellett. Felczak professzor előadásai minden bizonnyal hasznosak voltak a dolgozat megírása közben, amelyet 1987-ben védett meg.⁷⁷

1987. mozgalmas év volt a szakkollégisták számára. Május 7–9. között került sor Varsóban a Szabadság és Béke mozgalom nemzetközi szemináriumára. A mozgalom a lengyel ellenzéki gondolkodású fiatalok válasza volt az 1979-ben beindult új fegyverkezési programokra, a hidegháború újbóli kiéleződésére. Az alapítók az 1975-ös Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet szellemében olyan témák tárgyalását vették napirendre, mint a leszerelés ügye, a szovjet hadsereg szerepe a „kommunista országokban”, a szovjet csapatok Lengyelországból való kivonásának lehetősége, a Varsói Szerződés feloszlata. Eszköztárakban a katonai szolgálatmegtagadás és az éhségstrájkok folytatása is szerepelt. A mozgalom létrejöttében fontos mérföldkő volt a Charta 77 „Prágai felhívása” 1985. március 11-én, valamint az Európai Biztonsági és Együttműködési Szervezet bécsi konferenciájára időzített „Memorandum” 1986. november 3-án.⁷⁸ A dokumentumot magyar részről nyvenkilencen írták alá.

Az East–West Dialogue Network (Kelet–Nyugati Párbeszéd Hálózat) által kezdeményezett, a Szabadság és Béke mozgalom által megszervezett, 1987. májusi varsói nemzetközi szemináriumra kétszáz lengyel és mintegy 50 külföldi vendég érkezett. Kis János a meghívás ellenére nem kapott útlevelet, így *Levél Varsóba. Lehet-e közös programunk?* címmel írt a szeminárium tagjaihoz.⁷⁹ A rendezvénynek nagy hatása volt a fiatal magyar jogászhallgatókra is, így Miszlivetz Ferenc kezdeményezésére Orbán Viktor és társai megszervezték a Bibó Szakkollégiumban a varsói rendezvény folytatását. Mielőtt azonban erre sor került volna, Orbán Viktor, Kövér László és Fellegi Tamás 1987 júliusában ellátogatott Gdańskba II. János Pál pápa harmadik lengyelországi zarándoklatára, ahol jelen voltak a Szabadság és Béke mozgalom aktivistái is.⁸⁰

⁷⁷ Ezt követően témavezető tanárával közösen a Bibó István Szakkollégium elméleti folyóiratában tanulmányt is publikált a témában. *Fellegi Tamás – Orbán Viktor: Új hegemonia: ellenzéki mozgalmak Lengyelországban (1980–1981). Századvég* 1987. 3. sz. 53–77.

⁷⁸ A memorandumot lásd Giving Real Life to the Helsinki Accords. A memorandum, drawn up in common by independent groups and individuals in Eastern and Western Europe. Published by the European Network for East–West Dialogue. Berlin 1987. A mozgalom történetéről lásd *Jacek Czaputowicz: Program i inicjatywy Ruchu „Wolność i Pokój” w zakresie polityki międzynarodowej. Pamięć i Sprawiedliwość* 29. (2017) 2. sz. 179–202.

⁷⁹ Lásd *János Kis: Can We Have a Joint Programme? Message to Warsaw. Bulletin of the European Network for East–West Dialogue* 1987. 3. sz. 44.

⁸⁰ *Kenney Padraic: Rewolucyjny Karnawał. Europa Środkowa* 1989. Wrocław 2005. 166–172.

A Bibó István Szakkollégium által 1987. november 21–22-én megszervezett eseményre több mint száz résztvevő jött el, akik közül mintegy hetven fő volt magyar, a többiek pedig tizenhét országból érkeztek. Magyarországról a demokratikus ellenzék prominensei mellett a második napon délután felszólalt maga Orbán Viktor is, aki beszámolt a szervezés nehézségeiről, a hatalom részéről tapasztalható fenyegetésekről.⁸¹ A kétnapos szeminárium fő témái: Mihail Gorbacsov új szovjet pártfőtitkár reformjainak fontossága és hatása az európai politikára, a leszerelés és a demokratikus mozgalmak lehetőségei. A konferencia végén elfogadott nyilatkozatban rögzítették a mozgalom céljait: 1) egy összeurópai, demokratikus mozgalom számára pozitív identitás kialakítása; 2) Európa demilitarizálása, a katonai szolgálatmegtagadás tiszteletben tartása; 3) az Európa területén lévő külföldi csapatok kivonása minden kelet- és nyugat-európai országból, a támaszpontok leszerelése, a világ tömbök szerinti felosztásának megszüntetése; 4) a természeti környezet megvédése; 5) az aktív civil társadalom kialakulásának elősegítése, az egyének jogainak tiszteletben tartása, valamint a független csoportok, egyesületek és szervezetek alakításának joga.⁸²

A lengyel élményekben gazdag év végén termékeny talajra hullottak Waclaw Felczak professzor politikai tanácsai. Az egyik ilyen összejövetelel azt javasolta az érdeklődő joghallgatóknak, hogy „Alapítsatok politikai pártot. Valószínűleg leültenek benneteket, de minden arra mutat, hogy nem fogtok sokáig ülni.”⁸³ Ezt követően 1988. március 30-án a Bibó Szakkollégium Ménési úti épületének alagsorában megalakult a Fiatal Demokraták Szövetsége (a továbbiakban: Fidesz), amely az SZDSZ mellett a másik, akkor még kisebb liberális pártként aktívan részt vett a rendszerváltás folyamatában.

„A lengyel Szolidaritás nélkül nem lett volna itt semmi” – állította Demszky Gábor 2018. szeptember 17-én a vele készített interjúban. A rendkívül szétszórt és nehezen fellelhető források feldolgozása, a korabeli szamizdat kiadványok elolvasása után összeálló kép egyértelmű választ ad arra a kérdésre, hogy mi befolyásolta leginkább a magyar ellenzéki csoportok gondolkodásmódját, programalkotását: a lengyelországi események.

⁸¹ A szemináriumról beszámolt a *Beszélő* 1987. 4. sz. 148–150., illetve maguk a szervezők is, lásd *Benda Gyula – Orbán Viktor: Kelet-Nyugati találkozó. Századvég* 1987. 4–5. sz. 210–216.

⁸² OSA, HU OSA 300-40-1 Box 250. Budapest Declaration, 1987. november 22. A nyilatkozat tartalmát Orbán Viktor 1989. június 16-án, a Hősök terén Nagy Imre és mártírtársainak újratemetésén elmondott beszédének előzményeként tarthatjuk számon.

⁸³ *Wojciech Frazik: Emisariusz Wolnej Polski* i. m. 519.

A magyar ellenzék olyan időkben kezdte meg tevékenységét, amikor a kádárizmus meglehetősen stabil lábakon állt, és semmi jel nem mutatott arra, hogy komolyabb társadalmi elégedetlenség alakulhatna ki az országban. A csehszlovák Charta kezdeményezései váltották ki Magyarországon az ellenzékbeli az első reakciókat, de az áttörést a lengyel ellenzéki gondolkodók (elsősorban Michnik és Kuroń) írásai, a KOR tevékenysége, a „repülő egyetemek” mindennapi gyakorlata és a második nyilvánosságban nyomtatott sajtótermékek jelentették. A Szolidaritás és a hadiállapot pedig elindította az útkereső folyamatot a magyar demokratikus ellenzék körében. A rendszerváltás előtt alakult három meghatározó új pártból kettő (az SZDSZ és a Fidesz) egyértelműen a lengyel ellenzéki mozgalom mintáit tekintette példának. A harmadik új pártra, az 1990-es választásokat megnyerő Magyar Demokrata Fórumra – ha nem is ilyen nagy mértékben – szintén hatottak a lengyel események.⁸⁴

A két országban a rendszerváltás nem párhuzamosan zajlott le, a magyar a lengyelt követte. Lengyelországban 1989. február 6. és április 5. között került sor a Kerekasztal-tárgyalásokra, ami ösztönzőleg hatott a magyar ellenzékiekre is. Ennek hatására rendezték meg előbb 1989. március 22. és április 19. között az Ellenzéki Kerekasztalt (EK), majd a június 13. és szeptember 18. között a Nemzeti Kerekasztalt (a továbbiakban: NKA), immár az addig egyeduralkodó Magyar Szocialista Munkáspárt képviselőinek részvételével.

Lengyelországban 1989. június 4-én tartották meg az első félszabad választást, amelyen a Szolidaritás elsöprő győzelmet aratott. Ennek ismeretében kezdődtek meg Magyarországon a NKA-tárgyalások. Lengyelországban 1989. július 19-én a lengyel nemzetgyűlés államfővé választotta Wojciech Jaruzelski tábornokot, annak az alkunak a keretében, amelyet Adam Michnik javasolt: „A ti államfőtök, a mi miniszterelnökünk”. Majd szeptember 12-én letette az esküt Tadeusz Mazowiecki kormánya. Mindezek tudatában írták alá hat nappal később a magyarországi NKA-megállapodásokat, amelyeket az SZDSZ és a Fidesz nem írt alá. Előbbi külön kikötötte, hogy az államfőt csak a szabad választások után létrejövő parlament választhatja meg. A magyar ellenzék tehát még 1989-ben is követte a lengyel utat, tanult belőle, és saját politikáját a lengyel tapasztalatokból leszűrve alakította ki.

⁸⁴ Az MDF-kormány miniszterelnöke Antall József lett, akinek édesapja id. Antall József a második világháború idején a Magyarországra érkező több tízezer lengyel civil életének megszervezéséért volt felelős. Az Antall-család lengyelbarátsága azonban idősebb Antall halála (1974) után is tovább élt. Antall József miniszterelnök nővérének (Héjárné Antall Edith) lánya, Héjji Edit Jeszenszky Gézának, a kormány külügyminiszterének a felesége, másik lánya Héjji Klára pedig polonista lett, nagyapja polonofil örökségének lelkiismeretes ápolója, aki tökéletesen megtanult lengyelül.

POLISH INFLUENCE ON THE ACTIVITIES
OF THE HUNGARIAN DEMOCRATIC OPPOSITION, 1980–1981

By Miklós Mitrovits

SUMMARY

The story of the formation of the Hungarian democratic opposition movement in the late 1970s is inseparable from that of the Polish opposition movement. The events in Poland – especially the foundation of the Solidarity union in 1980 – exerted a decisive influence on the thinking, activism and program of the Hungarian opposition. The paper explores the ways in which the Polish opposition impacted the emergence of the forums of a „second public” in Hungary (so-called free universities and samizdat), of street movements, solidarity action and program debates, and, finally, the first party foundations.